

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

НОВА СЕРИЈА

Књ. XVI, св. 1-2.

БЕОГРАД, 1967.

ЛЕКСИЧКО-ФРАЗЕОЛОШКЕ ИНОВАЦИЈЕ УСЛОВЈЕНЕ ПРИСНОШЋУ СА ПИСАНИМ ТЕКСТОМ И ГРАМАТИЧКИМ НАВИКАМА

1. Књижевни језик се јавља у два вида — писаном и говорном. Дуго времена је ова чињеница била сасвим занемаривана — или јој није била придавана пажња коју она заслужује. Без обзира на то што је у последње време нагло оживело интересовање за овај феномен у многим лингвистичким срединама, он засада још није довољно проучен.

У овом прилогу указаћу на једну за наш језик карактеристичну појаву интерференције писменог и усменог нивоа изражавања. Ради се о изражајним формама које су засноване на асоцијацијама са писаним текстом и на употреби појединих, из школске праксе усвојених, граматичких термина у свакидашњем општењу, ван стандардних ситуација у којима се они иначе јављају.

Да бих утврдио у коликој су мери овакви изражајни обрти, настали под утицајем особина писаног текста и граматичке терминологије, продрли у књижевност, прегледао сам речничку праћу прикупљену за речник књижевног језика који припремају Матица српска и Матица хрватска, као и одговарајуће одреднице и изразе наведене у *Речнику књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности*. Овај материјал сам допунио примерима из разговора (скраћено: разг.).

Број термина везаних за процес писања (и читања), као и термина из појединих области науке о језику није мали. Али, као стручни термини те речи имају ограничено поље употребе. Поједини од тих термина семантички су се обога-

тили и почели се самостално, или у склопу неког израза, употребљавати ван свог основног значења. У току даљег излагања даћу преглед таквих лексичких јединица које сам успео прикупити.

2. Један од начина истицања важности информације предате писмом постиже се и подвлачењем одговарајућег дела текста. Тиме је омогућено проширење семантичког поља глагола *подвући/подвлачити* и *потцртати/потцртавати*, тако да они почињу добијати значење глагола *истицати*. С таквим значењем ови глаголи се јављају не само у говорном језику, него и у књижевним текстовима. Тако нпр. налазимо:

Британски министар одбране је *подвукао* да његова земља сада троши на одбрану више (Борба -957, 30/3). — Треба *подвући* да није било никаквих испада (Владимир Дедијер, Дневник II, Београд 1946, 441). — Кидрич је у уводној речи *подвукао* да је ово... (исто, 445). — Анкета је *подвукла* чињеницу (Павле Поповић, Стеван Сремац, Приповетке IV, Београд, 1935, VI). — Тежећи да што драстичније *подвуче* њихову цепидлачност (Велибор Глигорић, Српски реалисти, Београд 1954, 289). — Следећи уговори само су још више *потцртали* ропски положај (Комунист, лист за марксистичку теорију и праксу, Београд 1951, св. 4—5/58). — Тај изненадни догађај расветљава, *потцртава*, доводи до веома јарких боја дуго таложену психологију (Борба 1959, 4/6).

Истицање се постиже и додавањем израза *и словима*: он је, *и словима*, непоправљив (разг.). Оваква употреба наведеног израза потекла је, свакако, од узуса да се на појединим формуларима (нпр. на поштанским упутницама за новац) захтева, ради веће прецизности, да се одређени подаци наводе и цифрама и словима.

Данас слова, по правилу, немају посебних имена. Трагови старијег стања када је свако слово имало своје име огледају се, међутим, делимично и у самом називу система графичких знакова који се употребљавају код нас (*азбука, абетка, алфавет*).

Потреба познавања облика свих слова (тј. азбуке, абетке) као основног елемента за читање, односно писање,

створила је могућност да лексеме *азбука*, *абецеда* почну означавати све оно што је најбитније, најважније за неку појаву:

То је *азбука* стратегије (Милош Московљевић, Михаил Шолохов, Тихи Дон III — превод с руског, Београд 1947, 279). — Начине (рада дипломатије — Ј. К.) треба познавати од *азбуке* (Српски књижевни гласник, Београд 1937, 493). — Нису познавали ни *абецедe* војних и државних послова (Стјепан Крањчевић, Л. Н. Толстој, Рат и мир I, — превод с руског, Београд 1949, 122). — То је *абецeда* читавог основа (Бошњак, Филиповић и др. Антологија филозофских текстова, Загреб 1954, 527).

У вези са овом појавом је и употреба речи *аналфaбет(а)* не само за човека који не зна *алфaбет*, већ уопште за човека који није у нешто упућен, који не зна ни најосновније ствари: Пусту га, он је *аналфaбeтa* за те ствари (разг.) (исп. и Братољуб Клаић, *Велики рјечник страних ријечи*, Загреб, 1966).

Стари назив за азбуку — *буквица*, који је потврђен и у *Вуковом рјечнику*, данас се изгубио из самосталне употребе, али се често јавља као део израза (*очитати (некоме) буквицу* = изгрдити, испсовати (некога), општро указати на недо-statке, упозорити на пропусте и сл. Нпр.:

Ко је тај прешник којему Господин Министар чита овакву *буквицу* и баца у лице тако тежак прекор (Нова Европа, Загреб 1925, 4/5). — (Он) се готово узрујао и *очитао* јој *буквицу* (Мартин Матковић, Прежихов Воранц, Јамница — превод са словеначког, Београд 1947, 56). — Старојко позва сватове и *очита* им *буквицу* (Михаило Сретеновић, Радетића Мара, Београд 1895, 164). — Дошао... официр... да нам *очита буквицу* (Михаило Лалић, Раскид, Цетиње 1955, 220). — Добро јој је *очитала буквицу* пред стројем узбуђених девојака (Летопис Матице српске, 195, 7—8/69).

Трагови назива појединих слова и њиховог места у устаљеном редоследу наше предвуковске ћирилице и грчког алфабета сачували су се у следећих неколико случајева.

Устаљени редослед слова у преддуковској ћирилици, у коме је слово *ижица* било на последњем месту, био је предуслов за употребу имена овог слова за означавање нечега што се налазило на апсолутном крају. Такву употребу ове речи налазимо у примерима:

Јесмо ли битку до краја задобили? — До краја, до *ижице* (Станислав Винавер, Јарослав Хашек, Доживљаји доброг војника Швејка I — превод с чешког, Београд 1949, 11). — И Ви сте... на његовом изнуреном лицу приметили да је на *ижици* своје снаге (Милутин Миланковић, Кроз васиону и векове, Београд 1943, 40). — Овај ђаволски поп знао је све до *ижице* (Симо Матавуљ, Бакоња фра Брне, Београд 1945, 251).

Употреба првог и последњег слова, као својеврсних граница које омеђују целокупни систем графијских знакова, довела је до стварања неколико израза, са истим значењем које је еквивалентно значењу заменице *сав*, односно израза *од почетка до краја*; нпр.:

Признаде јој све, ама све од аз до *ижице* (Стеван Сремац, Зона Замфирова, Београд 1947, 80). — Његово школовање то је магловити траг који још иде с њим у виду читања и писања. — Иначе од „аз“ до „*ижице*“ прост (Илија Вукићевић, Људско срце, Београд 1901, 139). — Од аз до *ижице* — од почетка до краја (Б. Клаић, Велики рјечник, 124). — Очитао му је све од а до ш (у разговору). — Ма знао је све, од а до ш (исто).

Формално је друкчије образован израз настао употребом првог и последњег слова грчког алфабета: називи су само спојени везником *и*, а предлози *од* и *до* изостају. Примери које сам забележио показују да постоји разлика у значењу и у односу на изразе из претходног одељка. У свим примерима овај израз значи „оно што је најважније“, „суштина“ (Клаић у већ цитираном речнику наводи и значење „од почетка до краја“):

Индустрија је... „*алфа* и *омега*“ у животу карловачке комуне (Борба 1958, 288/3). — То је *алфа* и *омега*

нашега господства (Милан Марјановић, Хрватска књижевна критика III, Загреб 1950, 100). — Тако звани генералбас, *алфа и омега* конзерваторија (Виенац, Загреб 1885, 222). — (То је) *алфа и омега* целог његовог хероизма (Божидар Кнежевић, Тома Карлајл, О херојима — превод с енглеског, Београд 1903, 74).

Називи грчких слова *икс* и *ипсилон*, који су постали познати широком слоју становништва преко школе (заслугом наставе математике) често се употребљавају за означавање неидентификованог лица:

Ви критичари... задржавате своје стреле за полетарце... а кад Шантић, Х. или У. објаве песме, онда се њима за исте... погрешке гледа кроз прсте (Српски књижевни гласник, Београд, 1937, 396).

Поред тога *икс* се употребљава и са семантичком вредношћу прилога *много*: рекао сам ти *икс пута* (разг.). Од ове речи постоје и изведенице као што је, рецимо, придев *иксти* са значењем „било који“ (Б. Клаић, *Велики рјечник*, 519).

Асоцијације које доводе до стварања нових лексема или комплексног израза могу (мада је то ређе случај) да полазе од облика слова. На таквим асоцијацијама настали су изрази *икс-ноге* (*х-ноге*) „ноге искривљене у облику слова *х* (*икс*); рашљасте ноге“ (Б. Клаић, *Велики рјечник*, 519), и *о-ноге* „ноге чији облик подсећа на слово *о*“. Аналогни изрази настали на овај начин, са истим првим (*х*-, *о*-) и одговарајућим другим делом постоје и у другим језицима. Поред полусложенице *икс-ноге* са истим значењем постоји и изведеница *иксерице* која је, као врло фреквентна, регистрована у загребачком говору (Б. Клаић, *Велики речник*, 519). Наслањањем на полусложеницу *икс-ноге* настала је и веза *окс-ноге* (израз је врло чест у ђачкој средини, нпр. у Вјеловару).

Асоцијацијом насталом ослањањем на облик ћирилског слова *ф* настао је израз „*направити слово ф*“ = руке савијене у лактовима ставити на бокове (покрет је карактеристичан за жене, а редовно је праћен погрдама или оштрим прекорима): Хоће ли ти жена *направити слово ф* кад дођеш кући (тј. хоће ли те жена грдити) (разг.).

На основу облика цифре 9 и знака за параграф (§) настало је поређење: *искривио се као (девети) параграф* (разг.).

Уочавање графичког знака — слова као средства за писмено преношење информације довело је до стварања израва: *спала књига на два слова*. Ту се ради о асоцијацији са бројношћу слова као нормалне појаве у књигама, па се оваквим изразом алудира на случајеве када уместо очекиваног бројнијег колектива само два-три човека остварују радњу: И најзад, *спаде књига на два слова*: говоре у граду. — Ето, ако се Маркан не ожени. . . Рајићи су били и прошли (Јован Радуловић, Пријеси отаца, Београд 1932, 34).

Број лексема које се могу јавити уз глагол (*про*)читати у функцији правог објекта знатно је шири него што је морао бити првобитно. У тој функцији уз овај глагол данас се могу употребити чак и речи које обележавају лица:

Прочитао сам ја тог човека чим сам га видео (разг.). — Зна Марија како стоје ствари. — *Прочитала је она. . . овај свет* (Политика 1962, 17647/9). — . . . Уме (он) *свакога да прочита* (Политика 1959, 16663/3). — А ова Нада, *није ли га она прочитала* још прије овога њиховог сусрета (Бранко Ђопић, Не тугуј бронзана стражо, Београд 1957, 106). — Она *је прочитала његове мисли* (Светолик Ранковић, Сеоска учитељица, Београд 1934, 145). — Пријатељу који зна да *чита судбину*, пружио (је) била руку да *је прочита* (Јован Дучић, Сабрана дела 5, Београд 1929, 100). — *Читам ја њега ко буквар*. — *Ма читам те као отворену књигу* (разг.).

Уз глагол (*про*)читати употребљен у оваквом значењу присуство објекта је обавезно, а веома често долази и поређење *као (отворену, затворену) књигу, као буквар*.

И синтагме *отворена књига* и *затворена књига* добиле су фигуративну употребу означавајући личност чија се психологија прозира без тешкоћа, односно врло тешко: Он је за мене *отворена књига* (разг.). — А она је била — *затворена књига!* Ја сам сваки час покушавао да. . . прочитам штогод (Лаза Лазаревић, Приповетке 2, Београд — Загреб; 1899, 116).

У вези са процесом читања настао је и идиом *окренути, обрнути (други) лист*, који је прилично чест, па га налазимо и у језику реномираних писаца:

Мислиш; Радојка ме воли. . . а не знаш јадан да она уме да *окрене лист* (Душан Радић, Приповетке, Београд 1951, 27). — Историја и народа и породица воли да *окрене лист* (Исидора Секулић, Записи о моме народу, Београд 1948, 248). — Тај исти старац *окреће лист* и клевета главаре (Велибор Глигорић, Српски реалисти, Београд 1954, 91). — Ја ти онда. . . *окренем други лист*. Пропискам старије. . . како они раде, па и ја онако (Милован Глишић, Приповетке, Београд 1925, 132). — Баба је зви-зну шаком по очима. Тада Лака *окрете лист* (Летопис Матице српске, Нови Сад 1951, св. 7—8, 22). — Не велим ни ја да је било (оружје — Ј. К.) — *окрену* Гојко *лист* али кад сутра плане (Бранко Ћопић, Пролом, Београд 1953, 102).

Сваки текст састоји се, по правилу, од слова и неисписаних (белих) међупростора. Информација се не преноси само словима него и празним међупросторима. Штампани текст редовно има са стране континуирану једнобојну површину — *маргину*. За даљу употребу ове речи било је важно да она означава нешто (одређену површину) која се налази *са стране*, што се даље могло схватити као нешто што је мањег значаја, што је споредно. Тиме је омогућена знатно шира употреба ове речи, као и придева изведеног од ње; нпр.: *сасвим на маргини* овог догађаја налази се. . . (разг.). — Све је то *маргиналног* значаја (исто). Истоветан је случај и са речју *маргиналије* која је престала значити само оно што је забележено на маргини текста као накнадна информација, већ је добила значење „напомена, опаски насталих поводом размисљања о нечем“.

И поједини правописни знаци, првенствено оним што имплицира њихова употреба у тексту, дају повода за различите асоцијације које се креативно одражавају на језичком плану. Тако је, на пример, тачка постала симбол краја, завршетка, па се и употребљава у ситуацијама кад говорно лице катего-

рички истиче да прекида (или не дозвољава) вршење одређене радње, или, пак, наглашава да не постоји (односно да није могућа) дилема.

Тачка. Нећу више да пишем (Босанска вила, Сарајево 1909, 219). — За мене је наређење извршење и *тачка* (О. Давичо, Песма, 43). — Уосталом, шта се то кога тиче? Пантелији се тако свиђа. И *тачка* (Политика, Београд 1963, 17740/9). — А сад господо *тачка!* Има дана за медана (Драгиша Васић, Утуљена кандила, Београд 1922, 53). — О њима (калуђерима — Ј. К.) ми немој говорити данас! *Тачка!* Калуђер и поп, пас и мачка (Милан Богдановић, Ромен Ролан, Колта Брењон, — превод с француског, Београд 1946, 65). — И ставио је *тачку* на љубав и на поезију (Борислав Михајловић-Михиз, Од истог читаоца, Београд 1956, 48).

Упитник је постао симбол интерогативности. А како је, теоретски, на питање могућ двострук одговор — потврдан или одречан — код говорних лица постоји несигурност у погледу садржине одговора који ће добити од саговорника. То је омогућило да лексема *упитник* постане у говору носилац новог значења и да се њоме означава несигурност, неизвесност и сл. Нпр.:

Ја путујем у зло, у јад, у *упитник* (Ујевић Тин, Жедан камен на студенцу, Загреб 1954, 155). — И Енглец... којему се на непомичном лицу показао *упитник* (Роман Шовари, Н. В. Гогољ, приповијетке — превод с руског, Загреб 1950, 821).

Наравно, могуће је и вршење поређења које се заснива на функцији и изгледу знака ?, као што је у примеру: Војник заклина главом и оста у чуду као *упитник* (Неимаревић Анте, 1914, Загреб, 1937, 96).

Проста визуелна асоцијација са обликом узвичника, појачана његовим значењем, искоришћена је за поређење у примерима: Часник погледа... заставу и... усправи се као *узвичник* (Неимаревић Анте, 1914, Загреб 1937, 93). — Ђермови бунара стрче као *узвичници* равнице (Јован Поповић, Реда мора да буде, Београд 1955, 122). — Црвени звоник на

брежуљку диже се као обрнути бели ускличник између неба и мора (Ј. Поповић, Истините легенде, Београд 1948, 196).

Употреба наводника и у случају када се „жели стаћи да се неке речи исказују у сумњи или подругљиво, с иронијом, и кад нечему хоће да се даде супротан смисао“ (Правопис српскохрватског књижевног језика, Нови Сад — Загреб, 1960, 113), створила је могућност да се лексичка јединица *наводници* и синтагма *наводни знаци* почну употребљавати и у говорном језику, са значењем које је наведено у Правопису. Нпр.: *Је л' ти то мислиш озбиљно или под наводницима* (разг.). — *Не увиђам зашто да се о Натропу говори под наводним знацима* (Литература, часопис за књижевност и културне проблеме, Загреб 1957, 47).

Улога тачке и зареза је, као и свих осталих правописних знакова, да олакшају разумевање смисла написаног текста. То је омогућило да се ова два најфреквентнија правописна знака поистовете са својом функцијом и да се са тим новим значењем почну употребљавати и у говорном језику: не зна се где му је тачка а где запета; говори без тачке и запете (= говори нејасно, не врши неопходно разграничавање говорних секвенци што шкоди разумевању) (разг.).

Још једно правило, које се тиче писања великог слова, довело је до богаћења изражајних могућности. По нашем правопису великим „се почетним словом пишу: властита имена, прва реч у реченици и речи из поштсвања“ (Правопис, 15). Дакле сем почетка реченице, речи се пишу великим словом када означавају одређени, познати појам. На тај начин велико слово постаје нека врста актуализатора, служи као средство за актуализацију и конкретизацију, или, пак, за истицање посебне важности која се придаје неком појму. Нпр.: *Ко је она девојка с којом си био јуче?* — *Моја другарица*. — *Је л' са великим Д?* (тј. *Је ли то твоя другарица, девојка до које ти је посебно стало, девојка с којом се забављаш* — *дакле одређена девојка*) (разг.). — *Зато сам ја један од најватренијих присталица Спорта са великим почетним словом* (Илустрована политика, Београд 1967, 430/34).

3. Знатно је мањи број израза који су настали под утицајем граматичке терминологије. Ипак и ту сам забележио неколико идиома, међу којима има и прилично фреквентних. Најчешћи је свакако, израз *то је други падеж* = то је нешто друго (по садржини или значају). Исп.:

Путовао сам ја, господо, и по Немачкој. Али оно је *други падеж* (О. Давичо, Песма, 71). — Швабе (су) педантни људи... Али хладни... А Швабице... Ето, то је *други падеж* (Политика, 1961, 17057/13).

Способност плусквамперфекта да обележи „радње које су се догодиле прије неке друге прошле радње“ (Brabec Ivan, Hraste Mate i Živković Sreten, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb 1965, 250) — омогућила је да и сам термин *плусквамперфект* (подједнако као и домаћи: *давнопрошло време*) добије значење временске одредбе *веома давно*. Исто тако, као временске одредбе употребљавају се и термини *прошло време* и *будуће време*. Исп.: Да ли се још забављаш са Анкицом? Ма она је за мене *давно прошло време* (разг.). — Када је то било? Па то је већ *плусквамперфекат* (исто). — Имају ли бебу? То је још *будуће време* (исто).

Познато је да у разговору, нарочито градског становништва, када се помиње да је неко некога наружио псовком долази до употребе израза *помоћни глагол*: поменуо му мајку *с помоћним глаголом* (разг.).

И класификација именица која се налази у нашим школским граматицама оставила је трага на фразеолошки инвентар нашег језика. Подела именица на стварне (конкретне) и мисаоне (апстрактне) и дефинисање ових последњих као „именица које означавају нешто нестварно, неопипљиво“ (Стевановић Михаило, *Савремени српскохрватски језик*, Београд 1964, 183), односно као речи „које су имена ономе што је нестварно, апстрактно, што помишљамо као стварно“ (Brabec—Hraste—Živković, *Gramatika*, 36) створила је услов да синтагма *мисаона (мислена) именица* добије значење „оно што је неостварљиво, што је немогуће“: Имаш ли ауто? То је за мене још увек само *мислена именица* (разг.). Аналогно мотивисану употребу именице са супротним значењем имамо

и у примеру забележеном у Давичовом тексту: Партија је *вештаствена именица* и слагати Ђорђа и Петра значило је слагати Партију (О. Давичо, Песма, 370).

4. Појаве о којима се говори у овом раду констатоване су, како то показују навођени примери, и у делима књижевника и у говорном језику и представника града и представника села.¹

Што се тиче распрострањености употребе појединих речи и израза о којима се говори, можемо уочити следеће. Неке од наведених речи и израза широко су распрострањени и у говорном језику и у књижевним текстовима (нпр. *подвући, окренути лист, то је други надеж*). Другу групу представљају случајеви који се односе првенствено на навике образованог човека и примере из књижевних текстова (*алфа и омега, од аз до ижице, X, Y, па и изрази типа не зна ни азбуке/абецедe*). Коначно, трећу групу сачињавају речи и изрази који су, мада настали деловањем одређених фактора културе, одлика првенствено колоквијалног начина изражавања (нпр. *то је давно прошло време, помоћни глагол, мисаона именица*).

5. Фигуративни смисао у наведеним изразима није увек довољно јасан и креће се у прилично широком распону. Прелази између метонимичних и метафорских фигура врло су благи, што често дозвољава двојаку интерпретацију, чему знатно доприноси и контекст у коме се примери јављају.

Метонимијског су карактера изрази настали употребом првог и последњег слова азбуке (абецедe), израз настао према слову *ф* (мада у том изразу има и метафоричности), а двојако тумачење могуће је и у наведеним примерима за употребу речи *маргина*. Међу изразе засноване на метафори, иду, нпр. *прочитати некога, окренути лист* као и употреба речи *азбука* и *абецедa* у наведеном значењу. Истовремено еуфемизам и перифразу налазимо у употреби израза *помоћни глагол*, док је употреба лексеме *упитник* са наведеним значењем, у ствари, симбол метонимичног карактера. Поре-

¹ Потврде за то даје ми материјал из мог родног места — Великог Грђевица где је, као и у многим другим местима, продору оваквих језичких појава у знатној мери допринела телевизија.

ђења има релативно мало (као параграф, као упитник, као узвичник).

6. До појаве интерференције писаног и усменог нивоа изражавања долази неминовно под одређеним условима културног узраста дате средине. Наравно да појаве о којима је било речи у овом раду нису карактеристика само српскохрватског језика², а то допушта могућност да су поједини од наведених израза могли бити готови преузети из неких језика, или да су, пак, настали угледањем на идиоме других језика, али то за суштину саме појаве нема већег значаја.

Проучавање интерференције писаног и усменог нивоа изражавања има значаја у два правца: с једне стране добија се тачнији увид у настајање неких, релативно рецентних, лексичко-фразеолошких иновација, а с друге стране и о замашају продора комуникативних навика писменог човека у шире народне масе, што обогаћује подручје социо-лингвистичких студија, једне од најинтересантнијих грана савремене језичке науке.³

Јован Кашић

² У немачком језику, нпр., постоји поређење ногу засновано на асоцијацијама са обликом слова *x* и *o*, поређење са обликом знака, употреба израза који одговара нашем од *a* до *ш* (*ж*) и др.

³ О социолошком проучавању језика и његовим представницима исп. Милка Ивић, *Правци у лингвистици*, Љубљана 1963, 60.